

Andermaal subsistit in

Schelkens, Karim

Published in:
Tijdschrift voor Theologie

Document version:
Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

DOI:
[10.2143/TVT.57.3.3245476](https://doi.org/10.2143/TVT.57.3.3245476)

Publication date:
2017

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Schelkens, K. (2017). Andermaal subsistit in: Historische voetnoot bij een lopend debat. *Tijdschrift voor Theologie*, 57(3), 257-272. <https://doi.org/10.2143/TVT.57.3.3245476>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Andermaal subsistit in

Historische voetnoot bij een lopend debat

KARIM SCHELKENS

Inleiding

Een decennium is verlopen sinds kardinaal William Levada – toen prefect voor de Congregatie voor de Geloofsleer (CDF) – in de zomer van 2007 een document uitvaardigde onder de gevleugelde titel ‘Antwoorden op enkele vragen betreffende bepaalde aspecten van de leer van de kerk’. Dit document creëerde een enigszins ongemakkelijke situatie voor een andere kardinaal, Walter Kasper – toen het hoofd van de Raad voor de Eenheid – die vanuit oecumenische hoek kritiek en vragen omtrent de tekst kreeg, en met name omtrent de positie van de *catholica*. Het document vormt in meerdere opzichten een complexe doch boeiende casus, zowel methodisch als inhoudelijk.

De ‘Antwoorden’ van de Romeinse congregatie betroffen een heel precieze passage, daar waar de conciliaire constitutie over de kerk *Lumen gentium* in artikel 8 bepaalde dat de kerk van Christus subsisteert in de katholieke kerk. Ik gebruik de ongemakkelijke term subsisteren even, aansluitend op het Latijnse *subsistit in* van de grondtekst,¹ dat in de gangbare Nederlandse vertalingen wordt weergegeven met ‘wordt aangetroffen in’ of ook ‘wordt gerealiseerd in’. De kern van het debat dat Rome hier wenste te beslechten, is de dubbele vraag: bestaat er kerkelijkheid buiten de grenzen van de rooms-katholieke kerk, en valt de kerk van Christus exhaustief samen met de Rooms-Katholieke Kerk. Het mag duidelijk zijn dat de vraag relevant is voor de wijze waarop de katholieke kerk zich verhoudt tot de andere kerken en kerkelijke gemeenschappen.

Het document viel om twee andere redenen op. Vooreerst was het gesteld in de vorm van *Responsa*, een genre kerkdocument dat in onbruik was

¹ Ik hanteer bewust de werkwoordsvorm *subsistere* met het partikel *in*, zoals die door de concilievaders werd gehanteerd. Dit in de lijn van kardinaal Karl Josef Beckers studie, ‘The Church and Vatican II’s subsistit in Terminology’, *Origins* 35 (2006) 514-522, waarin de auteur aantoonde dat de betekenis te differentiëren valt van *subsistere* als een bijzondere vorm van *esse*. Hiermee verschilt Becker overigens van positie ten overstaan van Joseph Ratzinger. Zie hierover P. GAMBERINI, ‘“Subsistit in” in Ecumenical Ecclesiology: J. Ratzinger and E. Jüngel’, *Irish Theological Quarterly* 72 (2007) 61-73.

geraakt sinds de modernisme crisis aan het begin van de twintigste eeuw. Een dergelijke renaissance wekt de interesse van de kerkhistoricus. Wat dat nog meer doet, is dat het document ook argumenteert op de wijze van de historicus: de (overigens genuanceerde) interpretatie van *Lumen gentium* wordt niet alleen geplaatst in een lange traditie, maar de referenties van de tekst verwijzen in detail naar de concilie-akten, of anders gezegd: de interpretatie van deze conciliaire zinsnede wordt mede gestoeld op het redactieproces van de tekst, op grond van een wordingsgeschiedenis.

Deze ‘voetnoot’ wil ingaan op dat laatste, en tegelijk op de wijze waarop die wordingsgeschiedenis een rol speelde in de receptie van de concilietekst. Daarmee is duidelijk wat deze bijdrage niet doet, namelijk de theologische discussie aangaan met het document van 2007². Wel wil zij met gebruik van een aantal historische bronnen kort illustreren hoe de omgang met deze passus werd gevoerd in twee fases voorafgaand aan de huidige (derde) fase van het debat. Deze twee fases zijn dan het conciliedebat zelf en vervolgens de situatie na de synode van 1985. Tijdens laatstgenoemde periode legde de katholieke kerk zich tot doel op een interpretatie van de conciliaire ecclesiology te bieden in een context die – zowel kerkelijk als maatschappelijk – inmiddels geheel anders was dan de conciliaire context van de vroege jaren 1960. Bij deze illustratie wordt dankbaar gebruikt gemaakt van enkele bronnen uit relevante archieven, waarbij zal opvallen dat bisschoppen en theologen uit de Lage Landen een opvallende rol speelden in het verhaal.

A

Fase een: Het Concilie

Wie de actuele debatten over de draagwijdte van het conciliaire *subsistit in* wil vatten, doet er goed aan te beginnen bij het begin: het Tweede Vaticaans Concilie en daarbinnen het debat over de kerk. Aan het eind van drie bewogen conciliezittijden werd op 21 november 1964 de constitutie over de kerk goedgekeurd. Artikel 8 daarvan – in het eerste hoofdstuk – bepaalt dat de kerk van Christus in zich een geestelijke (goddelijke) en zichtbare (menselijke) dimensie herbergt en daardoor te vergelijken valt met ‘het mysterie van het mensgeworden Woord’. Over de kerk van Christus wordt vervolgens geformuleerd dat

deze Kerk, in deze wereld gesticht en gestructureerd als een maatschappij, wordt gevonden in (*subsistit in*) de katholieke kerk, bestuurd door de opvolger van Petrus en door de bisschoppen, die met hem in

2 Een van de meest gedegen en evenwichtige theologische analyses van de *Responsae* blijft de studie van J. WICKS, ‘Questions and Answers on the New Responses of the Congregation for the Doctrine of the Faith’, *Ecumenical Trends* 36 (2007) 2-8, waarin de auteur onderlijnt dat de CDF zich in stilte verwijderd van de standpunten van Becker en Von Teuffenbach.

gemeenschap (*communio*) leven, ofschoon men buiten haar meerdere elementen van heiliging en waarheid vindt, die als eigen gaven van Christus' Kerk, een uitnodiging zijn tot de katholieke eenheid.

In deze compacte frasering vloeien uitzonderlijk veel thema's samen:³ het gaat over de kerk van Christus als een zichtbare én onzichtbare gemeenschap, over de apostolische oorsprong van de kerk en over de structuur van haar ambt. Maar het betreft ook een onderscheid tussen de kerk van Christus en de katholieke kerk, het bestaan van elementen van heiliging en waarheid buiten de grenzen van deze laatste, en als sluitstuk: een klemtoon op eenheid. Het huidige debat over dit artikel 8 cirkelt goeddeels om het eerste deel van de zinsnede, waarin wordt bepaald dat 'haec ecclesia *subsistit in* ecclesia catholica', en met name de werkwoordsvorm *subsistere in*, die in de versie van de Hilversumse *Ecclesia Docens*-editie van de concilieteksten 1965 vertaald is door 'vinden in'. De respons van de CDF in 2007 kwam er omdat theologen deze werkwoordsvorm – Martinus Nijhoffs adagium 'er staat niet wat er staat' indachtig – eenduidig interpreteren als *est*, en daarmee onderlijnen dat de kerk van Christus en de Rooms-Katholieke Kerk exhaustief en exclusief met elkaar te identificeren zijn. Een dergelijke lezing is niet zonder grond en stamt uit een preconciliaire traditie die de Rooms-Katholieke Kerk omschreef met het paulijnse beeld van het Mystiek Lichaam, en die dit laatste integraal gelijkstelde aan de Rooms-Katholieke Kerk. Ook op het Tweede Vaticaans Concilie waren er meerdere bisschoppen en theologen die deze interpretatie genegen waren. Een niet onbelangrijke vertegenwoordiger hiervan was de Nederlandse jezuïet Sebastiaan Tromp, secretaris van de Doctrinale Commissie op het concilie die algemeen wordt beschouwd als de pendrager van Pius XII bij het schrijven van de encycliek *Mystici corporis*.⁴ Het document van 2007 verwijst overigens niet naar deze encycliek, noch bepaalt het eenzijdig dat *subsistit in* gelijk te stellen is aan *est*.

Wie daar wel toe neigde, is de in 2015 overleden Duitse kardinaal Karl-Josef Becker (voormalig raadgever van de CDF en inspirator van de *Responsae* van 2007),⁵ daarmee puttend uit het werk van zijn pupil, de kerkhistorica Alexandra von Teuffenbach. De dissertatie van deze laatste was geheel gewijd aan de *subsistit in*-passus en voerde met historische argumentatie en op grond van degelijke bronnenstudie de interpretatie van *subsistit in* als een volkomen identificatie terug op Sebastiaan Tromp. Op deze historische

3 De moeilijkheid en rijkdom van de frase ligt allicht in het feit dat zij meerdere uiteenlopende zaken in juxtapositie wil houden. Dit werd ook aangeduid door kardinaal Lehman in het openingsreferaat bij de herfstvergadering van de Duitse bisschoppenconferentie (24 september 2007). Over de problematiek van de juxtapositie in leeruitspraken, zie H. WITTE, 'Reform with the Help of Juxtapositions', *The Jurist* 71 (2011) 32-33.

4 PIUS XII, 'Mystici Corporis Christi (29 juni 1943)', *Acta Apostolicae Sedis* 35 (1943) 200-243.

5 Voor een precieze weergave van de positie van Becker en diens opponent Francis Sullivan, zie F.A. SULLIVAN, 'Response to Karl Becker S.J. on the Meaning of *subsistit in*', *Theological Studies* 67 (2006) 395-409.

begronning wil ik ingaan, en laat me beginnen met de stelling: het conciliedebat over *subsistit in* was een non-event. Tijdens het concilie zelf kreeg deze frasering nauwelijks aandacht en werd er zonder veel discussie overheen gegaan. Niettemin blijft een korte redactiegeschiedenis relevant. Wie de geschiedenis van *Lumen gentium* nader bekijkt, leert spoedig dat het oorspronkelijke schema *De ecclesia*, dat in december 1962 aan de concilievaders werd voorgelegd, het resultaat was van het werk van de voorbereidende Theologische Commissie, geleid door kardinaal Alfredo Ottaviani. In die commissie was de Nederlandse jezuïet Sebastiaan Tromp een bepalend figuur, en hij was het die de allereerste versies van meerdere schemata redigeerde: over de openbaring (*De revelatione*), over de moraal (*De ordine morali*), over het geloofsdepositum (*De deposito fidei pure custodiendo*) en over de kerk (*De ecclesia*). Maar, zodra het concilie opende, ondervonden de schemata van de Theologische Commissie grote tegenkanting van het merendeel van de concilievaders, met als voornaamste kritieken dat de teksten te veel de taal spraken van de neoscholastieke theologische handboeken, en daardoor de Bijbelse, patristische en oecumenische benaderingen negeerden. Dit was ook het oordeel van theologen uit de Lage Landen als Gerard Philips en Johannes Willebrands, of Duitsers als Karl Rahner en Joseph Ratzinger, die vervangteksten lieten circuleren. Ottaviani toonde zich daarvan zeer bewust bij de presentatie van het eerste schema *De ecclesia* in 1962, en het gevolg van de brede kritiek was dat de Doctrinale Commissie na deze zitting besloot in een vergadering – op 26 februari 1963 – een van de circulerende vervangteksten als basis voor de conciliaire kerkleer te adopteren.

De tekst die het haalde werd geschreven door Gerard Philips aan het eind van 1962,⁶ en luidde in een vroegste versie ‘Deze hemelse kerk, bewogen, verenigd en geheiligd door de Geest, is een gemeenschap van genade en liefde, in deze wereld gesticht als een maatschappij, te weten de katholieke kerk die wij ‘rooms’ noemen’.⁷ Hierin is noch sprake van *subsistit in*, noch van *est*, al neigt deze formulering haast van nature tot een identificatie van de ‘hemelse kerk’ en de ‘katholieke kerk die wij rooms noemen’. De Doctrinale Commissie, die de nieuwe tekst van het eerste hoofdstuk aanvaardde in maart 1963, discussieerde niet over deze frasering, maar ging over tot de aanvaarding van het hele Schema Philips, dat dan na herwerking in oktober van dat jaar voorlag ter debat. Er was ook niemand die erover viel toen er

6 Voor het archief van Philips, zie L. DECLERCK/W. VERSCHOOTEN, *Inventaire des papiers conciliaires de Mgr. Gérard Philips, secrétaire adjoint de la Commission Doctrinale* (Instrumenta Theologica, 24), Leuven 2001. Voortaan CSVII, Archief Philips.

7 CSVII, Archief Philips 434: ‘Cette Église céleste, animée, unifiée et sanctifiée par l’Esprit, est une communauté de grâce et d’amour, constituée en ce monde comme une société organisée, à savoir l’Église Catholique que nous appelons Romaine’. De Latijnse versie werd ook bewaard in het Archief Philips, Archief Philips 421, Schema constitutionis de Ecclesia 6, art. 6: ‘Haec igitur Ecclesia coelestis, a Spiritu Sancto animata, unificata et sanctificata, est communitas gratiae et amoris, quae his in terris in societate organice constituta, Ecclesia nempe Catholica quae Romana est’.

wel *est* stond in de versie die in het Latijn tijdens de tweede conciliezitting aan de vaders werd voorgelegd. Nu lezen we immers:

260

deze kerk [van Christus], in deze wereld gesticht en gestructureerd als een maatschappij, *is* de katholieke kerk, bestuurd door de opvolger van Petrus en door de bisschoppen, die met hem in gemeenschap leven, ofschoon men buiten haar meerdere elementen van heiliging vindt, die als eigen gaven van Christus' kerk, uitnodigen tot eenheid.⁸

Ziehier de grond voor het actuele dilemma. Maar buiten het *est* is er meer gebeurd. Drie zaken vallen met name op: het adjectief *rooms* is verdwenen, de gedachte aan de kerk als een gemeenschap slaat sterker dan voorheen op de *communio* tussen bisschoppen en paus, en er is een toevoeging gebeurd waardoor de gerichtheid op christelijke eenheid en de gedachte van de elementen van heiliging worden toegevoegd. Dit laatste is niet onbelangrijk want het sloot aan bij het verlangen van de concilievaders om de teksten meer oecumenisch te maken. Hier zijn echo's te vinden van het bredere conciliedebat, waarin het oecumenische engagement –vandaar de noties 'eenheid' en de erkenning van het bestaan van externe 'elementen van heiliging' buiten de grenzen van de roomse kerk – van de katholieke kerk én de bepaling van bisschoppelijke collegialiteit fundamenteel werden – vandaar de notie van gemeenschap tussen bisschoppen en paus. Wie er de uiteindelijke definitie op naleest, met de blik op deze wijzigingen, moet vaststellen dat de officiële conciliaire slotbepaling in *Lumen gentium* deze drie wijzigingen behield – de *romanitas* verdwijnt,⁹ de elementendoctrine blijft, en de echo van de collegialiteitsdoctrine blijft. Maar de tekst kent in november 1963 nog twee opvallende wijzigingen: het *est* verdwijnt en een uitbreiding gebeurt bij de elementendoctrine in het tweede zinsdeel – dat niet meer zal worden losgemaakt van de bepaling van de verhouding tussen de kerk van Christus en de katholieke kerk. Op de keper beschouwd geeft dit de indruk van een meer oecumenische richting.

Maar indrukken zijn soms bedrieglijk. Bij wijze van sluitstuk voor deze fase volgt nu een korte blik op de laatste redactie-ontwikkelingen bij artikel 8. In de reconstructie die Von Teuffenbach/Becker aanbieden van de

8 *Acta synodalia* 11/1, 219–20, art. 7 [dit wordt later artikel 8]: De Ecclesia in terris peregrinante 11 reads [luit]: 'Haec igitur Ecclesia, vera omnium Mater et Magistra, in hoc mundo ut societas constituta et ordinata, *est* Ecclesia catholica, a Romano Pontifice et Episcopis in eius communione directa, licet extra totalem compaginem elementa plura sanctificationis inveniri possint, quae ut res Ecclesiae Christi propriae, ad unitatem impellunt'.

9 Dit wordt later ook als significant aangeduid in de gezaghebbende commentaar van G. PHILIPS, *L'Église et son mystère au 11ème Concile du Vatican*, 1, Paris 1967, 119 : 'Le texte ne porte pas: L'Église du Christ est la communauté catholique; de même il omet l'adjectif 'romaine' qui figure dans la profession de foi tridentine. [...] Il est à présumer que l'expression latine: subsistit in (L'Église du Christ se trouve dans la Catholica) fera couler des flots d'encre'.

redactiegeschiedenis,¹⁰ wordt aangetoond dat er tijdens het debat geen opvallende reacties waren op deze hele zinsnede, en er geen kritiek op de aanwezigheid van het *est* werd gegeven.¹¹ Dit is correct, maar een aantal reacties van concilievaders worden in deze reconstructie veronachtzaamd, met name die van kardinaal Jaime de Barros Camara, die van de bisschoppenconferentie van Venezuela, van Agostino Sepinski, van kardinaal Thomas Cooray, van bisschop Herculanus Van der Burgt, Attilio Barneschi en ten slotte Arturo Tabera Araoz. Meer problematisch vanuit historiografisch standpunt is echter dat een interventie die het *est* aankaartte niet wordt bestudeerd, met name die van de Haarlemse bisschop Van Dodewaard. Die laatste is relevant hier. Want niet enkel de Nederlander Tromp speelde een rol in het verhaal, ook Van Dodewaard was actief op het concilie als concilievader, lid van de Doctrinele Commissie en als goede vriend van de secretaris van het conciliaire Secretariaat voor de Christelijke Eenheid, Johannes Willebrands. Binnen de Doctrinele Commissie maakte Van Dodewaard deel uit van subcommissie 1, die als taak had het eerste hoofdstuk van *Lumen gentium* te reviseren in de lijn van de wensen van het concilie. De subcommissie bestond naast Van Dodewaard uit de Belgen André-Marie Charue (bisschop van Namen en voorzitter van die subcommissie) en Beda Rigaux (secretaris), en de Fransman George Pelletier¹². Bij de tekstherziening die de commissie eind 1963 doorvoerde, kwam immers precies de interventie die Van Dodewaard plegde tijdens het conciliedebat opnieuw boven, en werd die bepalend voor de wijziging¹³. Van Dodewaard bracht de gedachte aan dat de kerk van Christus ‘als universeel middel tot heil wordt gevonden in (*invenitur*) de katholieke kerk, bestuurd door de bisschop van Rome en de bisschoppen die met hem in gemeenschap leven, ofschoon men buiten haar structuur meerdere elementen van waarheid en heiliging kan vinden’.¹⁴

10 A. VON TEUFFENBACH, *Die Bedeutung des subsistit in (LG 8): Zum Selbstverständnis der katholischen Kirche*, München 2002. De resultaten en logica werden door Karl Josef Becker goeddeels overgenomen in diens artikel ‘An Examination of Subsistit in: A Profound Theological Perspective’, *L’Osservatore Romano* (weekly English edition), December 14, 2005, 11.

11 VON TEUFFENBACH, *Die Bedeutung*, 358-362, maakt melding van de interventies van Johannes Van Dodewaard, Augustin Bea, Raúl Silva Henríquez, Arthur Elchinger, Marcus McGrath, en de Italiaanse bisschoppenconferentie. Enkel de interventie van Silva Henríquez wordt echter in extenso besproken.

12 Documentatie over het werk van de commissie is te vinden in het archief van Charue. Zie de inventaris door L. Declerck, *Inventaire des papiers conciliaires de Mgr. A.M. Charue, évêque de Namur, deuxième vice-président de la Commission Doctrinale* (Instrumenta Theologica, 40), Leuven 2017.

13 CSVII, Archief Philips 970: Relatio Subcommissio 1 (Beda Rigaux) 3, meldt over artikel 7 (het latere artikel 8): ‘textus novus huius articuli ab E. van Dodewaard confectus est’.

14 *Acta Synodalia* 11/1 433-35: ‘Sub n.7, ubi agitur de Ecclesia in terris peregrinante, elementum visibile et invisibile Ecclesiae minus feliciter elaboratur. In textu non satis constat unitas sacramentalis inter amoris et gratiae communitatem et compaginem mediorum salutis, et, ex altera parte, distinctio inter duplicem illum respectum. Proinde n. 7 uti sequitur mutare velim: [...] Credit Sacra Synodus et sollemniter profiteretur unicam esse Iesu Christi Ecclesiam, quam in Symbolo unam, sanctam, catholicam et apostolicam celebramus. [...] Hoc medium universale salutis *invenitur* in Ecclesia catholica, a Romano Pontifice et episcopis in eius communione directa, licet extra

Opvallend is dat er andermaal nauwelijks discussie is en het gehele artikel in de subcommissie wordt herschreven door de Nederlandse bisschop met het oog op een meer oecumenische richtingsbepaling van de tekst, al verandert Van Dodewaard het werkwoord nu in *adesse*, of ‘aanwezig zijn in’. Dit werkwoord belandt vervolgens in de nieuwe tekst die de Doctrinale Commissie in het najaar van 1963 zal bespreken, en de verantwoording die de subcommissie in haar bijgevoegd rapport geeft, is een oecumenische. Het is in de schoot van de Doctrinale Commissie dat op 26 november 1963 een laatste wijziging valt, ditmaal voorgesteld door Sebastiaan Tromp die voorstelt om *adest* te vervangen door *subsistit in*. Opnieuw is er geen werkelijk debat, en wat meer is, in de *relatio generalis* (het eindrapport) dat de Doctrinale Commissie uiteindelijk in 1964 voorlegde om de tekstwijzigingen die werden gemaakt aan *De ecclesia* te legitimeren, wordt de logica overgenomen van Van Dodewaards subcommissie: de motivatie om van *est* naar *invenitur*, daarna naar *adest* en ten slotte naar *subsistit in* te gaan is precies de gevoeligheid voor de christelijke eenheid die werd uitgedrukt met de bepaling over de elementen van de kerk die bestaan buiten de grenzen van de Rooms-Katholieke Kerk.¹⁵

Tegen de reconstructie van Becker en Von Teuffenbach valt weinig in te brengen, tenzij dus deze twee gedachten: het is mogelijk en zelfs uiterst waarschijnlijk dat Sebastiaan Tromp, die overigens vrij breed erkend wordt als de pen achter de encycliek over de kerk *Mystici corporis*, als ‘auteur’ van de *subsistit in*-frasering zelf dit interpreteerde in termen van een exclusieve identificatie. Niettemin gaat deze denkwijze – de interpretatie van een concilietekst vastpinnen op het theologisch denken van een enkele theoloog – in tegen de natuur van een concilie zelf. Op het ogenblik dat de bisschoppen (in)stemmen, behoort de tekst het concilie als geheel toe, en niet langer aan Tromp, of Philips, of Willebrands, of Van Dodewaard.

Een ander mechanisme treedt dan in werking. Wanneer de betekenisrichting bepaald wordt door de (in)stemming van de concilievaders worden de *relationes* van belang. Dit zijn de rapporteringen die worden bijgevoegd en die uitleggen waarom welke passus op welke wijze werd herschreven. Want de concilievaders stemmen (in met) een tekst op grond van de verklaring die erbij wordt geleverd door de commissie die de tekstwijzigingen moest uitvoeren naar de geest van het conciliaire debat. En dan blijkt dat het rapport van de Doctrinale Commissie voor de *subsistit in*-passus niet de lijn Tromp heeft gevolgd, maar integraal de logica van subcommissie I overnam. Wat primeerde was het evenwicht met de oecumenisch gemotiveerde leer

totalem compaginem elementa plura veritatis et sanctificationis *inveniri* possint’. Deze tekst bevindt zich ook in het CSVII, Archief Schillebeeckx, 8E.

¹⁵ *Acta synodalia* III/1, op p. 167 biedt deze *Relatio generalis* zowel de *textus prior* en de nieuwe versie, de zogeheten *textus emendatus*, dus de overgang van *est* naar *subsistit*. Deze laatste versie onderlijnt *subsistit in*, met als uitleg dat de ‘intentio autem est ostendere quod [...] ecclesia est unica, et his in terris *adest* in Ecclesia Catholica, licet extra eam inveniantur elementa ecclesialia’.

van de elementen van de kerk en de erkenning van het bestaan van ‘kerkelijkheid’ buiten de grenzen van de katholieke kerk – zonder dat daarmee de katholieke claim werd opgegeven dat de meest volle realisatie van kerk-zijn in de roomse kerk te vinden zou zijn. Laat ons nu een tweede fase ingaan, en nader bekijken hoe de voorgangers van respectievelijk de kardinalen Levada en Kasper medio jaren 1980 omgingen met deze conciliaire erfenis.

B

Fase twee: Tussen oecumene en bevrijdingstheologie

Het debat over het wezen van de kerk in de jaren 1980 bevindt zich in een heel andere context, maar wel een die nauw aansluit bij het concilie. In 1985 immers werd een synode opgezet – waarvan de Belgische kardinaal Godfried Danneels en diens ‘assistent’ Walter Kasper goeddeels de architecten waren – naar aanleiding van twintig jaar Tweede Vaticaans Concilie. Reeds voor de synode startte, bepaalden Kasper en Danneels enkele basistrekken van haar uitkomst vanuit de gedachte dat men diende om te gaan met de toen actuele ‘identiteitscrisis’ van de kerk. De aandacht van de synode moest namelijk gaan naar de vier grote constituties van het concilie: over de kerk in de wereld, over de openbaring, over de liturgie, en ten slotte over de kerk zelf. In een voorafgaande interne nota wees Kasper erop dat de kerkelijke eenheid voorop moest staan, en dat in de lectuur van de conciliaire ecclesiology onvoldoende aandacht wordt gegeven aan het mysterieken karakter van de kerk en aan

het feit dat het concilie verscheidene beelden en begrippen van de kerk juxtaponereert, om het wezen van de kerk te omschrijven (Volk Gods, lichaam van Christus, bruid van Christus, sacrament, et cetera) heeft als voordeel dat zo de volheid en rijkdom van de aspecten duidelijk tot uitdrukking worden gebracht, maar als nadeel dat er hierdoor geen heldere visie of gestalte van de essentie van de kerk verschijnt.

Op grond van die vaststelling werd *communio* als overkoepelend begrip en als het centrale en fundamentele begrip naar voren geschoven.¹⁶

Samenhangend met de ecclesiologische crisis die werd omschreven, is de opmerking dat postconciliaire problemen niet in preconciliaire stijl dienen

¹⁶ AAM, Archief Godfried Danneels, W. Kasper, *Gesichtspunkte für die ausserordentliche Bischofssynode 1985*: ‘Die Tatsache, dass das Konzil verschiedene Bilder und Begriffe nebeneinander gebraucht, um das Wesen der Kirche zu umschreiben (Volk Gottes, Leib Christi, Braut Christi, Sakrament, u.a.) hat den Vorteil dass so die Fülle und der Reichtum der Aspekte deutlich zum Ausdruck kommt; das hat aber auch den Nachteil, dass es so nicht zur klaren Wesensschau und Wesensgestalt der Kirche kommt’. Voor de context en de bredere bespreking van de rol van Danneels en Kasper op de synode, zie J. METTEPENNINGEN/K. SCHELKENS, *Godfried Danneels: Biografie*, Antwerpen 2015, 213-233.

te worden bekampt, maar dat er nood was aan een heldere, doch voldoende inclusieve en op het concilie gebaseerde krijtlijn. De achtergrond van dit spreken was de crisis rond de bevrijdingstheologie. In die context werd sterk voortgebouwd op het kerkbeeld van het volk Gods, met veel kritiek op de traditionele klemtoon op de hiërarchische structuur van de kerk. De clash tussen de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologen en de toenmalige prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer, Joseph Ratzinger, hing als een schaduw boven de synode. De bovenstaande factoren leidden er mede toe dat Danneels en Kasper het begrip *communio* naar voren schoven als een centraal begrip,¹⁷ maar wel als een waarbinnen er ruimte was om tegenstellingen te overstijgen, en wegblijvend van een exclusieve institutionele of hiërarchische bepaling ervan.¹⁸ De context leidde er ook toe dat de *subsistit*-frasering in het centrum van de aandacht ging staan. Leonardo Boff had in zijn boek *Church, Charism and Power* immers het standpunt ingenomen dat de kerk van Christus kan subsisteren in andere christelijke kerken.¹⁹ De Romeinse congregatie reageerde scherp op Boffs 'relativerende' concept van de kerk. In een *Notificatio* van maart 1985 werd gestipuleerd dat 'het concilie de term *subsistit in* had gekozen om duidelijk te maken dat er slechts een enkele subsistentie van de ware kerk bestaat'.²⁰ De implicatie van deze notificatie leek dat er buiten de Rooms-Katholieke Kerk geen andere kerken bestaan, maar slechts elementen van de kerk.²¹

Deze standpuntbepaling was gericht tegen een boek dat hoofdzakelijk bevrijdingstheologisch was georiënteerd en kritiek uitoefende op de machtsstructuren in de catholica, maar niettemin had zij consequenties voor de oecumene. Des te meer omdat de *Notificatio* erop attent maakte dat het conciliaire decreet over de oecumene de term *subsistit in* ook op deze wijze verstond. Een van de bepalende stemmen van dat decreet was Johannes Willebrands, op dat moment aan het hoofd van het Secretariaat voor de Eenheid. Die laatste plande in de periode na de synode een aantal lezingen in de Verenigde Staten waarin hij de uitkomst van de synode en haar klemtoon op *communio* als het centrale kerkbeeld van het concilie zou gaan verklaren.²² Interessant is dat om dit te doen Willebrands overging tot een

17 Over de centraliteit van de notie *communio* in verhouding tot de preconciële kerkleer, zie P. DE MEY/K. SCHELKENS, 'Is *communio* dan toch het centrale kerkbeeld van Vaticanum II', in: *Vaticanum II: Geschiedenis of inspiratie? Theologische opstellen over het tweede Vaticaans concilie*, red. M. Lamberigts/L. Kenis, Antwerpen 2013, 85-106. Voor een bredere studie over de notie *communio*, zie D.M. DOYLE, *Communion Ecclesiology: Vision and Versions*, New York 2000.

18 Dit verklaart het ongenoegen van onder anderen Danneels over de invulling van *communio* die later in de brief *communio* notio werd geboden. Hierover zie METTEPENNINGEN/SCHELKENS, *Godfried Danneels*, 328.

19 L. BOFF, *Church, Charism and Power*, New York 1982, 75.

20 Congregatie voor de Geloofsleer, 'Notificatio', *Acta Apostolicae Sedis* 77 (1985) 758-759.

21 F.A. SULLIVAN, 'The Meaning of *subsistit in* as Explained by the Congregation for the Doctrine of the Faith', *Theological Studies* 69 (2008) 116-124, zie 118.

22 Willebrands presenteerde zijn ideeën op 5 mei 1987 gedurende de National Workshop for Christian Unity. De gepubliceerde versie ervan is te vinden onder de titel 'Vatican II's Ecclesiology of Communion', *One in Christ* 3 (1987) 179-191. Mijn analyse bouwt op de oorspronkelijke, en op een

gedetailleerde bespreking van de betekenis van *subsistit in* en dat hij zijn visie ter beoordeling voorlegde aan zijn collega-kardinaal Ratzinger. Op Willebrands' lezing van de conciliaire ecclesiology ga ik graag even in, om dan te eindigen met een blik op de waardering voor deze opvatting vanwege de toenmalige prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer.

Willebrands, op dat moment de topfiguur voor de katholieke dialoog met de andere christelijke kerken en gemeenschappen, noemt nergens de *Notificatio*, maar vertrekt in zijn referaat van de band tussen *Lumen gentium* 8 en *Unitatis redintegratio* 4, het decreet over de oecumene dat ook op 21 november 1964 werd gepromulgeerd. Hij stelt zich de vraag hoe de conciliaire doctrine zich verhoudt tot de leer over de kerk onder Pius XII. Hierbij dient te worden opgemerkt dat Willebrands onder het pontificaat van Pius XII reeds behoorde tot de pioniers van het katholieke oecumenische engagement, en dat hij met name ingevolge het document *Ecclesia catholica* van 1949 reeds onder deze paus de erkenning waarnam van het bestaan van kerkelijkheid buiten de zichtbare grenzen van de katholieke kerk.²³ Opvallend gelijklopend met wat hierboven werd geschetst, begint de kardinaal ook met de vaststelling dat de wijziging van *est* naar *subsistit in* alles behalve een 'wave of reactions' opwekte, en dat de voornaamste tegenstem kwam van de Italiaanse bisschop Luigi Carli, een lid de (minderheids-)groep van de *Coetus Internationalis Patrum* – de fractie rond Mgr. Lefebvre, die na het concilie de Pius X-broederschap oprichtte en zou breken met de katholieke kerk.²⁴ Meteen voegt Willebrands eraan toe dat de kern van een goed begrip

aantal punten afwijkende tekst in de archiefversie – zoals deze aan J. Ratzinger werd voorgelegd – en die getiteld is 'The Meaning of *subsistit in* in *Lumen Gentium* 8 and *Unitatis Redintegratio*', 23 blz. Dit en omringende documentatie is te vinden in het CSVII, Archief Willebrands, Supplement, documenten 1987. Deze lezing kwam ter sprake in de bijdrage van J. WICKS, 'Cardinal Willebrands as an Exponent of Catholic Ecumenical Theology', in: *The Ecumenical Legacy of Johannes Cardinal Willebrands* (BETL, 253), ed. P. De Mey/A. Denaux, Leuven 2012, 146-151. Wicks geeft terecht aan dat Willebrands' analyse in 1987 geïnspireerd is door het denken van J.M. Tillard. Uit het Archief Willebrands blijkt dat hij ook schatplichtig was aan een studie van F.A. SULLIVAN, 'Subsistit in: The Significance of Vatican II's Decision to say of the Church of Christ not that it "is" but that it "subsists in" the Roman Catholic Church', *One in Christ* 2 (1986) 115-123.

23 In de periode 1949-1950 publiceerde de Congregatie voor de Geloofsleer – waarvan destijds Pius XII zelf de prefect was – twee belangrijke teksten. Enerzijds de brief aan de aartsbisschop van Boston, *Suprema haec sacra* (zie 'A Letter from the Holy Office' [*Suprema haec sacra*], *American Ecclesiastical Review* 127 (1952) 307-15), waarin het exclusivisme van de jezuïet Leonard Feeney werd afgewezen. Anderzijds het document van de CDF, 'Ecclesia Catholica: Instructio ad locorum ordinarios De motione oecumenica', *Acta Apostolicae Sedis* 42 (1950) 12-17, waarin de werkzaamheid van de Geest werd erkend in de oecumenische beweging en daarmee buiten de zichtbare structuren van de roomse kerk. Dit laatste leidde tot overleg met katholieken waarna de Wereldraad van Kerken in 1950 al de notie van de *elementa ecclesiae* opnam in haar Toronto-verklaring. En het leidde er in 1951 toe dat Willebrands en diens vriend Frans Thijssen de Katholieke Conferentie voor Oecumenische Vragen oprichtten, die een wegbereider zou blijken voor het oecumenische parcours van het Tweede Vaticaans Concilie. Zie hierover P. DE MEY, 'Précurseur du Secrétariat pour l'Unité : Le travail oecuménique de la 'Conférence catholique pour les questions oecuméniques (1952-1963)', in: *La théologie catholique entre intransigeance et renouveau* (BRHE, 95), éd. G. Routhier e.a., Turnhout 2011, 271-308.

24 Carli's speech is te vinden in de *Acta synodalia* 11/1, 653, waar hij stelt dat 'non placent subsistit in, nam videretur Ecclesia Christi et Ecclesia Catholica duas esse res distinctas, quarum illa in hac

uitgaat van het rapport dat de Doctrinale Commissie bijvoegde bij de (laatste) versie van de tekst over de kerk in 1964, waarin zij stelde dat ‘in plaats van *est* moet er *subsistit in* worden gezegd, opdat deze uitdrukking beter zou aansluiten bij de bevestiging van de kerkelijke elementen die elders aanwezig zijn’. Hij onderlijnt daarbij: ‘de Doctrinale Commissie was unaniem. Dit dient opgemerkt’.²⁵

Hiermee nam Willebrands van meet af aan afstand van een al te eenvoudige identificatie van de Rooms-Katholieke Kerk met de kerk van Christus. Belangrijk is evenwel dat hij vervolgens de band tussen de conciliaire leer verheldert door *Lumen gentium* 8 tegelijk in verband te brengen met de kerkelijke leer die Pius XII in *Mystici corporis* neerlegde én met *Unitatis redintegratio*, dat eveneens op 21 november 1964 werd gepromulgeerd en waarover paus Paulus VI op dat ogenblik meldde dat het in deze teksten gaat om ‘dezelfde doctrine van kerk [...] vervat in het schema *De oecumenismo*, ook goedgekeurd door de kerk’.²⁶ Noteer ook hier dat de logica is dat de doctrine wordt gehouden door de kerk, en niet wordt teruggevoerd op deze of gene theoloog. Hiermee was voor Willebrands duidelijk dat een lezing van *subsistit in* die deze formule aan de traditie onttrekt weinig soelaas biedt, evenals het negeren van het gegeven dat de concilievaders de leer van *Lumen gentium* 8 tijdens het concilie ontwikkelden op een wijze die andermaal gaat in de richting van een oecumenisch denken en niet die van een ecclesiologisch exclusivisme.

Over *Mystici corporis* luidt het dan bij Willebrands dat een goed begrip van de verhouding van het concilie tot de preconciliaire kerkleer betekent dat de perspectiefwisseling voor ogen wordt gehouden. Waar Pius XII sprak over de niet-katholieke christenen volgde hij de logica van de zichtbare, juridische incorporatie. De paus ontkende echter niet de mogelijkheid van de werking van de genade buiten de structuren van de Rooms-Katholieke Kerk. Het verschil ligt voor Willebrands precies hier, dat de conciliaire kerkleer meer de klemtoon legt op de kerk als christologisch mysterie en minder dan Pius XII het juridische beklemtoont. Op dit punt verbreedt de kardinaal het spectrum door erop te wijzen dat het debat op het concilie over het deel uitmaken van de kerk van Christus in feite aansluit op het kerkelijk denken over genade. Hij citeert een interventie op het concilie van de Franse bisschop Leon-Arthur Elchinger als de beste uitdrukking van het conciliaire denken in lijn met de traditie. Ik neem dit citaat over:

subsistat tamquam in subjecto, dicatur simpliciter ‘est’ quia ita dicunt fontes. Over de *Coetus Internationalis Patrum*, en de rol van Carli daarbinnen, zie de P. ROY, *Les membres du Coetus Internationalis Patrum au Concile Vatican II: Inventaire des interventions et souscriptions des adhérents et sympathisants, liste des signataires d’occasion et des théologiens* (Instrumenta Theologica, 37), Leuven 2014.

²⁵ CSVII, Archief Willebrands, Supplement: The Meaning of *subsistit in* in *Lumen Gentium* 8 and *Unitatis Redintegratio*, 3.

²⁶ Zie de promulgatietoetspraak van Paulus VI in *Acta Apostolicae Sedis* 56 (1964) 1012-1013.

Te stellen dat de katholieke kerk, de ene kerk van Christus, niet uitstrekt voorbij haar zichtbare grenzen, spreekt meerdere waarheden in de tekst tegen. Want er wordt gesteld dat de kerk van Christus zich op zekere wijze uitstrekt over alle mensen, van de eerste tot de laatste. Er wordt gezegd dat ‘ubi ecclesia ibi spiritus’. Dit is een citaat van Irenaeus dat voortgaat met de uitspraak dat ‘ubi spiritus ibi ecclesia’.²⁷

Willebrands onderlijnde hiermee dat ook de kerk vóór het concilie niet had bepaald dat de genade en de werking van de Geest ingesloten zijn in de zichtbare structuren van de Rooms-Katholieke Kerk. En hij stelt vervolgens dat met *Lumen gentium* 8 en *Unitatis redintegratio* 3-4 het concilie een verbreding inzet van de leer van Pius XII, bouwend op de gedachte dat ‘de westerse traditie gedurende eeuwen impliciet de zekerheid aanhield dat de kerk van God zich uitstrekt voorbij de grenzen van de katholieke kerk in *communio* met Rome. Maar ze heeft deze theorie niet eerder uitgesproken’.²⁸ Hier knoopt de kardinaal terug aan bij de *communio*-gedachte als een open begrip, dat zich andermaal niet inperkt tot een klemtoon op de zichtbare en de hiërarchische *communio*.²⁹ Ter nuance: voor Willebrands is het evident dat *Lumen gentium* 8 uitdrukking gaf aan de gedachte dat er geen kerkelijke volheid is tenzij in de gemeenschap bestuurd door de opvolger van Petrus en de bisschoppen die met hem in gemeenschap leven – zie *Unitatis redintegratio* 4 – maar voor hem zou het indruisen tegen de kerkelijke praktijk om ongekwalificeerd te stellen dat Gods kerk in deze wereld de katholieke kerk is. Of preciezer gesteld:

het zou een ernstige wanvoorstelling van het conciliaire gedachtegoed zijn te stellen dat de kerkelijke ‘volheid’ enkel is afgeleid van een juridische

²⁷ *Acta Synodalia* 11/1, 656-657.

²⁸ CSVII, Archief Willebrands, Supplement: The Meaning of *subsistit in* in *Lumen Gentium* 8 and *Unitatis Redintegratio*, 8: ‘it should be remembered that the western tradition has for centuries implicitly entertained the certainty that the Church of God goes beyond the limits of the catholic Church in communion with the see of Rome. But it has not advanced the theory.’

²⁹ De problematiek van de notie *hierarchica communio* kan hier niet extensief worden besproken. Het debat gaat terug op de *Nota explicativa praevia* die in november 1964 werd ingevoegd bij het derde hoofdstuk van *Lumen gentium*, en waarop destijds scherpe kritiek kwam van een aantal prominente bisschoppen en theologen, waaronder ook Joseph Ratzinger. Over de ontstaansgeschiedenis van de nota, zie J. GROOTAERS, *Primaauté et collégialité: Le dossier de Gérard Philips sur la Nota Explicativa Praevia, Lumen Gentium, Chapitre III* (BETL, 72), Leuven 1986. Een degelijke historische reconstructie van de zogeheten ‘zwarte week’ werd gepubliceerd door kardinaal Luis Antonio Tagle, ‘The Black Week of Vatican II: November 14-21, 1964’, in: *History of Vatican II*, 3, ed. G. Alberigo/J.A. Komonchak, Maryknoll 2000, 388-452. Voor de theologiekritiek, zie L. DECLERCK, ‘Les réactions de quelques “periti” du Concile Vatican II à la Nota explicativa praevia (G. Philips, J. Ratzinger. H. De Lubac, H. Schauf)’, *Notiziario Istituto Paolo* VI 61 (2011) 47-69. Zie verder ook de bijdrage van L. KENIS, ‘Diaries: Private Sources for a Study of the Second Vatican Council’, in: *The Belgian Contribution to the Second Vatican Council*, ed. D. Donnelly e.a., Leuven 2008, 44-50. Zie L. DECLERCK, *Inventaire des papiers conciliaires d’Emmanuel Lanne OSB, moine du monastère de Chevetogne, membre du Secrétariat pour l’Unité des Chrétiens* (Instrumenta Theologica, 40), Leuven 2017, p. 88: Osservazioni sulla Nota Explicativa Praevia e sul N. B. della Relatio generalis ad Cap. III, 4 blz.

en canonieke *communio* met de bisschop van Rome. De kerkelijke volheid is geconditioneerd door deze *communio*, maar kan er niet toe worden gereduceerd.³⁰

Daarmee is helder dat de toenmalige sleutelfiguur voor de katholieke deelname aan de oecumene zich ver hield van een exclusief opgevatte *est*-formulering. Alluderend op de *Notificatio* stelt Willebrands zich de vraag of uiteindelijk moet worden geconcludeerd dat *subsistit in* leidt tot een overdreven relativering van de uniciteit van de katholieke kerk. Het antwoord is negatief. Deze conclusie zou immers blijk geven van een lezing van de formule buiten haar context, waarin zowel de rol van de kerkelijke hiërarchie als de leer van de elementen worden samengebracht. Deze laatste beklemtonen de erkenning van kerkelijkheid buiten de grenzen van de katholieke kerk, en op een zodanige manier dat het fout zou zijn te denken dat deze uitdrukking beoogt alle kerkelijkheid enkel in de katholieke kerk te concentreren en ‘de elementen voor te stellen als losse en vlottende fragmenten’.

Besluit

Na deze presentatie van de conciliaire wordingsgeschiedenis en de manier waarop deze in de tweede helft van jaren 1980 nog werd geïnterpreteerd, wil ik dit historisch relaas besluiten met de reactie van de latere Paus Benedictus xvi op Willebrands oecumenisch gezinde lektuur van *Lumen gentium* 8. In het voorjaar van 1987 legde de kardinaal van de eenheid deze visie voor aan kardinaal Ratzinger, met het verzoek om een reactie. Die persoonlijke reactie is, in een context waar de synode en debatten rond de bevrijdingstheologie bepalend waren, interessant om even aan te halen, omdat zij aangeeft dat de notificatie aan Boff niet noodzakelijk aanleiding geeft tot een exclusivistische lektuur van *Lumen gentium* 8. Dit is zeker ook relevant met in het achterhoofd het feit dat de Congregatie voor de Geloofsleer in haar *Responsae* van 2007 terugverwijst naar de *Notificatio* van 1985 en naar de wordingsgeschiedenis van *Lumen gentium* 8. De spanning tussen uiteenlopende benaderingen was vóór en tijdens het concilie aanwezig, en blijft dat ook erna, zonder dat dit evenwel hoefde te betekenen dat beide elkaar uitsluiten. Van deze spanning getuigt ook Ratzingers brief aan Willebrands van 2 oktober 1987. In deze brief haakt hij in op een intussen verschenen studie van Umberto Betti, waarin de redactiegeschiedenis van de concilietekst uitgebreid ter sprake kwam, om eerst aan te geven dat tegen Willebrands’ positie weinig in te brengen valt, en om vervolgens een eigen invulling van de problematiek van de elementenleer te geven en te beklemtonen

³⁰ CSVII, Archief Willebrands, Supplement: The Meaning of *subsistit in* in *Lumen Gentium* 8 and *Unitatis Redintegratio*, 14.

dat ook de katholieke kerk in een oecumenisch wordingsproces betrokken is. Ik citeer de brief graag in zijn geheel:

269

Mijn indruk is, dat algemeen genomen, de beide werken overeenstemmen en dat ik, zoals reeds mondeling gezegd, geen grond voor wezenlijke kritiek op uw voorstelling zie, al kan men altijd discussiëren over deze of gene formulering. Over het geheel genomen schijnt het mij dat de beide samen een behulpzame verklaring van de werkelijke historische wordingsgeschiedenis van de formules en daarmee de oorspronkelijke intentie bieden.

Het viel mij op dat in nagenoeg alle concilietoespraken over het *subsistit*, geheel vanzelfsprekend het woord *Ecclesia* de betekenis van 'katholieke kerk' heeft. Wanneer dan van kerkelijke realiteit buiten de katholieke kerk gesproken wordt, is daaraan haast altijd de uitspraak gekoppeld dat zulke kerkelijke realiteit in haar wezen de katholieke kerk toebehoort en aan haar refereert, zo dat toch de innerlijke eenheid van het kerkbegrip volledig beschermd blijft, hoewel en zelfs wanneer ook van sociale en institutionele kerkelijkheid buiten de katholieke kerk wordt gesproken. Voor niet-katholieke oren kan dit op het eerste zicht moeilijk te verdragen lijken, maar ik denk dat daarin in werkelijkheid een hoge oecumenische imperatief schuilt: wanneer, wat eigenlijk tot de katholieke kerk behoort, buiten haar bestaat, dan moet zij zo worden dat het buitenstaande niet meer buiten ligt, aangezien het feit dat het als een 'buiten' verschijnt daarop berust dat zij haar eigen wezen geen recht aandoet.

Wie de tekst van Ratzinger goed leest, ziet dat ook daarin de spanning open blijft. Vooreerst moet onderlijnd worden dat de logica van het terugvoeren van de interpretatie van een conciliefragment op het denkkader van een enkele theoloog ook hier niet wordt gevolgd. De eenvoudige rationale dat *subsistit in* voor *Tromp est* betekende, heeft dus weinig legitimiteit. Dit is zonder meer verdienstelijk, want het respecteert de tekst zoals die door het concilie werd gestemd en toegeëigend. Daarenboven wordt duidelijk dat ook voor de toenmalige prefect van de CDF de oecumenische intentie van de concilievaders gerespecteerd moet worden, wat recht doet aan de formulering van de doctrine van de elementen. Tegelijk maakt net de passage waarin Ratzinger het belang van het binnen/buiten-perspectief onderstreept en het streven naar een situatie waarin wat buiten was binnen wordt, diens reactie complex. Twee zaken dienen daarbij opgemerkt. Enerzijds kan dit niet een simpele terugkeer zijn naar de visie van de encycliek *Mortalium animos* van Pius XI uit 1928. Dit zou een ontkenning zijn van de conciliaire bereidheid tot oecumenische dialoog – die zelf bouwde op een openheid die onder Pius XII werd gecreëerd. Anderzijds voert dit antwoord terug op het klassieke probleem van de juxtapositie, het typerend katholieke 'en-en' denken, waarbij ogen-schijnlijk wederzijds exclusieve uitspraken worden samengehouden. Hiermee

wordt de spanning niet opgeheven maar aangehouden, al kan het accent bij deze of gene theoloog anders liggen.

270

Joseph Ratzinger geeft – als prefect van de CDF en later als bisschop van Rome – de katholieke claim op de kerkelijke volheid niet op en accentueert deze. Dit is duidelijk aan het einde van Ratzingers brief, en het ligt in het verlengde van de concilietekst. Het heeft als theologisch risico dat het onderscheid (niet de scheiding) tussen de visibele, zichtbare structuren van de *catholica* enerzijds en de kerk van Christus anderzijds opnieuw uit het oog wordt verloren – een onderscheid dat eveneens besloten ligt in de conciliaire teksten en dat Willebrands van zijn kant accentueerde. Dit risico bestaat dan vooral in de vergetelheid van het mysterie-aspect van de Rooms-Katholieke Kerk, en de gedachte die Willebrands formuleerde, namelijk dat men met het Tweede Vaticaans Concilie de katholieke kerk niet langer strikt juridisch-ecclesiologisch kan beschouwen als een gesloten systeem. Dit zou te weinig recht doen aan haar eigen wezen en aan de erkenning dat de genade en de Geest ook al volgens documenten van Pius XII nooit geheel opgesloten liggen binnen de structuren van de katholieke kerk. De spanning blijft dus open, zoals ze dat was onder Pius XII, bleef in *Lumen gentium* zelf, en is in het actuele debat.

SUMMARY

Karim Schelkens, Subsistit in Revisited: A Historical Comment on a Current Debate

It has been ten years since cardinal William Levada – the prefect of the Congregation for the Doctrine of the Faith (CDF) – issued a document entitled ‘Responses to some questions regarding certain aspects of the doctrine of the Church’ during the summer of 2007. These ‘responses’ by the Roman congregation concerned a specific passage in the constitution *Lumen gentium* (1964), in Article 8, which states that Christ subsists in the Catholic Church. The main point of contention Rome tried to settle here is the double question whether there is devotion outside the limits of the Roman-Catholic Church, and whether the Church of Christ does exhaustively correspond with the Roman-Catholic Church. The answers to this question are obviously of importance for the way the Catholic Church relates to the other churches and religious communities. The document is remarkable for two reasons. First, for the fact that it was drafted in the form of a *Responsa*, the type of church document that had mainly been used in the crisis of modernism at the beginning of the twentieth century. Second, its reasoning is that of the historian: its (nuanced) interpretation of *Lumen gentium* is also based on the editorial history of the text, on its genesis. This article will address this genesis in more detail, and it will look at the way it influenced the reception of this council text. For this purpose, it uses an number of historical sources to show the way this *passus* was handled during two phases preceding the current (third) phase of the debate. The two phases referred to are the debate at the council itself, and the situation after the 1985 Synod, respectively. In this article, we have used various sources from relevant archives, that show that bishops and theologians from the Low Countries played a remarkable role in these developments.

KARIM SCHELKENS, geboren in 1977 te Lier, is universitair hoofddocent Kerk- en Theologie-geschiedenis aan Tilburg University en gastdocent aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is lid van de academische raad van UCSIA en is secretaris-generaal van de Europese Vereniging voor Katholieke Theologie. Enkele recente publicaties van zijn hand zijn: S. van Erp & K. Schelkens (ed.), *Conversion and Church: The Challenge of Ecclesial Renewal* (Leiden & Boston 2016); 'Pioneers at the Crossroads: The Preconciliar Itineraries of W.A. Visser 't Hooft and J.G.M. Willebrands', *Catholica* 70/1 (2016); J. Mettepenningen en K. Schelkens, *Godfried Danneels: Biografie* (Antwerpen 2015). Zijn adres is: Tilburg University, Kamer D143, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg; e-mailadres: k.schelkens@uvt.nl